

УДК 355.1-053.18“364”-017.24+069.8

© *Тетяна ПШЕНИЧНА*

НЕЗНАЙДЕНІ, НЕВІДОМІ, НЕВРАХОВАНІ...

Аналізується ситуація, яка склалася навколо питання меморіалізації пам'яті про колишніх учасників війни, на підставі результатів пошукової діяльності науково-дослідного відділу військових втрат України та історичної пам'яті. Досліджуються запити зі встановлення долі загиблих військовослужбовців та виявлення документів про їхню загибель, зокрема загиблих на полі бою під час Другої світової війни, померлих у госпіталях, однак не врахованих або забутих у пам'яті суспільства.

Ключові слова: історична пам'ять, лист-запит, Друга світова війна, Національний музей історії України у Другій світовій війні.

Вага перемоги у війні завжди менша від ваги людського життя, тому найвидатнішими полководцями в усі часи вважалися ті, хто переміг у битві малою кров'ю

Сучасні події на Сході України змусили суспільство країни знов опинитися в центрі боротьби за власну незалежність і поглянути у вічі війні та смерті. Українці XXI ст., як і 75 років тому, зі зброєю в руках боронять рідну землю, гинуть від куль загарбника, рахують безповоротні втрати та складають списки зниклих безвісти... У вік комп'ютерних технологій, тотальної реєстрації населення й доступу до найрізноманітнішої публічної інформації знову постали проблеми обліку воєнних утрат: встановлення особових даних загиблих військовослужбовців, гідного поховання бійців за військовими традиціями та шанобливого ставлення до родини полеглого за Батьківщину.

Болюче зіставлення з минулим і повторення жахливих подій на території України вкотре актуалізують проблему вивчення і збереження історичної пам'яті про найбільшу катастрофу людства – Другу світову, яка донині має неабиякий вплив на мешканців країни. Водночас намагання українського керівництва, особливо в останні роки, «закрити» невирішені питання Другої світової війни необхідністю врегулювання сучасних проблем призводять до

внутрішнього суспільно-політичного конфлікту, замість консолідації української нації.

Будь-яка війна, тим більше світова, завжди є трагедією для кожної країни, яка поринає в її вир, адже несе із собою людські втрати й безвихідь. На війнах завжди гинуть люди, як військові так і цивільні. Ті, хто в цьому смертоносному русі залишається живим, вимушений підраховувати кількість полеглих й оприлюднювати їхні імена, щоб віддячити кожному загиблому за можливість жити в мирний, точніше «безвоєнний», період.

Чи змогли українці «віддячити» бійцям, загиблим у Другій світовій за свою країну? Чи встановлені імена усіх тих воїнів? Чи упокоєні душі тих полеглих солдатів і офіцерів? Такі запитання стали в наш час, на жаль, риторичними і викликають у певній категорії населення сльози, в інших – байдужість.

Колишні українські військовослужбовці, які воювали у складі різних армій, стали нині заручниками сучасної воєнно-політичної ситуації в Україні, яка нагадує своєрідний зал судових засідань, де відбувається т. зв. «судилище» над ними. Вони не можуть захищати себе самі, тому що вже мертві. Їхні обвинувачі, які швидко виростили на ґрунті конфлікту між Україною та Росією, покладають на них усю відповідальність за дії керівного складу тоталітарної держави, яка і змусила воїнів воювати. Мабуть, варто згадати слова видатного письменника О. Гончара, який, пройшовши шляхами бійця і військовополоненого, добре розумів сутність війни та роль кожного з її учасників: «Величезна більшість солдатів сучасних армій знає, що війна їм не потрібна, що це злочини, з жиру затіяні їх вождями-кретинами, але все ж війна іде. Народ загнuzданий, закований у пастки законів і обов'язків. Він не в змозі чинити опір своїм катам, що посилають його на братовбивство» [1, 20]. Чи мають право нащадки тих воїнів (нинішні громадяни України) засуджувати колишніх бійців?

Так звані «правозахисники» забувають, що справжніми суддями можуть бути лише ті, хто сам пройшов тим же шляхом і в тих же умовах. Показовим можна назвати відгук одного з бійців АТО (позивний «Лермонтов»), який після екскурсії по Національному музею історії України у Другій світовій війні сказав: «Тепер я їх розумію. Єдина наша з ними різниця у тім, що вони – у вітрині за склом, а ми тут».

Тема роботи присвячена захисникам України, загиблим на полі бою під час Другої світової війни, померлим у госпіталях, однак не врахованим або забутих у пам'яті суспільства. Мета роботи – аналіз ситуації, яка склалася навколо питання меморіалізації пам'яті про колишніх учасників війни, зроблений на підставі результатів пошукової діяльності науково-дослідного відділу військових втрат України та історичної пам'яті.

Друга світова війна донині має надзвичайний статус у національній пам'яті кожного народу, що брали в ній участь, особливо для українців, які воювали з нацизмом у лавах багатьох армій світу – радянській, польській, канадській, американській, англійській, а також у складі руху Опору різних держав.

Прикро, що впродовж 70 років, які відділяють сучасників від тих подій, наше суспільство, на жаль, так і не змогло здійснити якісний облік безповоротних втрат військовослужбовців-українців та з'ясувати долі бійців, які не повернулися з фронту додому. Причиною цього автор вважає масштаби втрат та відсутність державної об'єднуючої політики в Україні. Тривале небажання суспільства розбиратися в колишніх помилках та визначати їхні причини призвело до фальсифікації певних історичних фактів, викривлення суспільно-політичної думки та забуття. Однак історія нікому не пробачає недбалого ставлення до своїх уроків. «Хто не пам'ятає свого минулого – вимушений пережити його знову», – гласить народна мудрість.

Традиційні гасла минулої післявоєнної епохи, які донині лунають у багатьох країнах пострадянського простору: «Ніхто не забутий», «Це не повинно повторитися» або «Пам'ять не згасає», тепер звучать як глузування над людьми, які пройшли крізь той жах.

Кожна країна створює власний формат вивчення і збереження пам'яті про таке доленосне явище, як Друга світова. Одразу після завершення війни і нині історики різних держав приділяють особливу увагу обліку своїх загиблих воїнів, намагаючись встановити якомога точнішу цифру [2, 593 – 604]. Зрозуміло, що і через десятки років жодна з країн не оприлюднила кількість безповоротних втрат із точністю до одиниць, адже масштабність кровопролиття під час останньої світової бійни дає підстави стверджувати, що подібні задачі нездійсненні апріорі.

Складність, що межує з неможливістю встановлення точної кількості втрат українців у Другій світовій війні, змушує суспільство переставляти акценти на питаннях збереження історичної пам'яті про війну. Жодним чином не відмовляючись від продовження процесу загального підрахунку загиблих співвітчизників у тій війні, варто виокремлювати з цього «збройно-статистичного» формату безпосередньо воїна – конкретну людину з його долею. Таке завдання вимагає не тільки ретельного опрацювання наявних документів воєнного часу, а й обов'язкового виправлення елементарних недоліків й помилок, зроблених у минулі часи під час реєстрації та меморіалізації полеглих. Така робота могла б стати для української спільноти і своєрідним врегулюванням вказаних складнощів, і консолідуючим фактором.

Українське ментально неоднорідне суспільство, віками розділене територіально, між різними імперіями й культурами, не змогло, на жаль, за короткий строк незалежності – 25 років – об'єднатися і визначитися щодо своєї позиції в рамках Другої світової. Українці, які втратили під час воєнного зіткнення 1939 – 1945 рр. близько 4 млн військовослужбовців, донині протистоять один одному й шукають інформацію про загиблих [3, 553; 4, 666 – 667]. Серед мільйонів загиблих (полеглих на полі бою, померлих у госпіталях, зниклих безвісти на фронті) бійців – сотні тисяч «НЕвідомих», «НЕврахованих», «НЕзнайдених»...

Неможливість встановити долі воїнів та визначити місце їхнього поховання або загибелі – це не просто прикрість чи недбале ставлення до померлих, це

справжня трагедія для нації, адже події та учасники минулого (якого давно немає) все одно залишаються з нами. За визначенням німецького історика Й. Рюзена, минуле, яке люди намагаються тлумачити, осучаснювати, відштовхувати, обожнювати і навіть забувати – все одно не дає спокою. І так відбувається тому, що воно є частинкою нас самих [5, 308]. Підтвердженням цієї думки стають листи, що надходять до музею від дітей, онуків та правнуків колишніх воїнів.

Національний музей історії України у Другій світовій війні, завданням якого є нагадування про злочинність тієї планетарної катастрофи, а також збереження пам'яті про тих, хто віддав свої життя за мир на рідній землі, узяв на себе вкрай важке зобов'язання – за запитами від населення з різних країн знаходити інформацію про долі полеглих або зниклих безвісти військовослужбовців, з'ясувати місце їхнього поховання або загибелі та сприяти увічненню їхніх імен.

Історія пошукової діяльності співробітників Меморіального комплексу бере свій початок з моменту створення самого музею. Отриманий досвід під час збору й дослідження документів для організації експозиції, вміння зіставляти й аналізувати знайдену інформацію допомогли виробити власну методику сучасного пошуку даних про долі загиблих воїнів.

Від 2007 р. на адресу Меморіального комплексу надійшло майже 8 тис. запитів щодо встановлення долі загиблих у Другій світовій війні воїнів. Понад 50% листів стосуються пошуку місця останнього упокою полеглих. Дослідження питання військових утрат стали набагато результативнішими після того, як у Музеї був сформований Документальний фонд з обліку військових втрат України в Другій світовій війні на основі похоронок, переданих на вічне державне зберігання військкоматами, згідно з рішенням міністра оборони України. Нині масив джерел налічує понад 9,6 тис. архівних справ, які містять близько 3 млн персональних документів про загиблих або зниклих безвісти воїнів, призваних на фронт військкоматами України.

У зверненнях, відправлених із багатьох куточків світу, написаних авторами різного віку й різними стилями (офіційно-діловим, художнім чи розмовним), лунають схожі бажання й сподівання: «Дуже хочу, щоб мої діти та онуки знали про мого загиблого батька більше, ніж я...», «Звертаюся до Вас, як до останньої інстанції у розшуку мого діда...», «Мені соромно, що я досі не знаю, де могила батька. Діти мої вже дорослі, своїх мають дітей. Може, хоч вони навідалися б на могилу дідуся...», «Більш ніж півстоліття я шукаю свого батька. За весь час ми не отримали від нього жодного листа. Обзивали нас по-всякому, адже ми – діти зниклого безвісти. Ми були беззахисні, голодні й холодні. Сьогодні я нічого не прошу від нашої держави. Хочу тільки дізнатися про долю батька і де його могила» [6, 7, 8, 9]. Такі запити не тільки віддзеркалюють загальнолюдську потребу в збереженні пам'яті про попередні покоління, але й стають показником цивілізованості суспільства в контексті меморіальної пам'яті.

У сучасній Україні, як і за радянських часів, офіційна пам'ять про війну більше залежить, на жаль, від політики чергової влади, аніж від дійсних історичних фактів і подій. Це підтверджується неодноразовою різкою зміною векторів українських керманічів у своїх уподобаннях на шляху до створення «України нового формату». Так, у 1950-х – 1980-х рр. суспільство переймалося знищенням документів про боротьбу українських націоналістів із нацизмом і визнавало червоноармійців єдиними переможцями у війні, а з 2014 р. повністю змінило курс руху: тепер викреслює з історії України термін «Вітчизняна війна», забороняє все «радянське», навіть нагороди, і визнає українських націоналістів єдиними рятівниками країни! Методи політтехнологів не змінюються, а нація і далі продовжує роз'єднуватися.

Водночас такі кардинально протилежні меседжі влади зовсім не збігаються із бажаннями тієї частини українців, для яких Друга світова війна має значно більше значення, аніж просто історичний факт. «Мені дуже образливо, що я за своє життя жодного разу не сказав слово «тато». Одного разу сусідський друг сказав на свого батька – тато, а я почув це слово і спитав: «Мамо, а що таке «ТАТО»? Вона мені нічого не відповіла, лише заплакала. Коли я підріс, я зрозумів, що означає слово «тато»... Як хочеться дізнатися, де похований мій бідний батько – Василь Павлович Чучман. Допоможіть відшукати його могилу...» – благає син загиблого воїна[10].

Розуміння того, що близька людина загинула на війні заради життя своїх нащадків, не просто допомагає багатьом сучасникам справлятися із власними проблемами, а невидимо поєднує покоління. «Мені 72 роки... Прошу Вас допомогти мені роздобути хоч яку-небудь інформацію про мого брата – Івана Івановича Івченка. Наші батьки так і пішли з життя, не отримавши ніякого повідомлення про його смерть... Боюсь, що і я не встигну виконати своїх обов'язків: знайти могилу брата, привезти жменю рідної землі і покласти квіти...» – з такими словами звернувся до співробітників музею брат загиблого [11].

З огляду на те, що в рамки цієї статті не входить опис алгоритму й методів пошукової роботи науковців, обмежимося результатом їхньої діяльності за вказаним запитом. Серед післявоєнних документів Білопільського РВК Сумської області, яким був призначений на фронт розшукуваний, знайдено лист від майора Пряснова (командира 465 орб, де служив розшукуваний), у якому пояснювалося, що борець Іван Івченко помер від хвороби в лікарні м. Самбір Львівської області [12]. Встановити, на якому саме кладовищі похований червоноармієць І. Івченко, не вдалося, проте цілком зрозуміло, що на території м. Самбір. Про це і було повідомлено заявнику. Разом із тим залишається відкритим питання – чому впродовж стількох років родичам померлого в госпіталі бійця не повідомили про його долю ті, хто зобов'язаний був це зробити ?

Цей незначний на перший погляд приклад є відображенням загального ставлення провладних структур до питань обліку втрат та збереження

історичної пам'яті про війну. Однак постає логічне запитання: чому керманичі-«переможці» не поспішали надавати повну інформацію про долі своїх військовослужбовців і не воліли віддати належне загиблим за Батьківщину? Адже у Франції, у Канаді, у Великій Британії, у США й у інших країнах пишуться участю співвітчизників у війні з нацизмом, а також власним грандіозним внеском у перемогу, а до учасників тієї баталії (зі своєї країни) ставляться з глибокою повагою! Корені такої упередженої внутрішньої політики на пострадянському просторі криються в далекому минулому...

Із самого початку війни для керманичів Радянського Союзу питання обліку втрат під час бойових дій стало «каменем спотикання», адже значна кількість загиблих, полонених та зниклих безвісти, яка несподівано «з'явилася» через кілька тижнів після початку війни між Німеччиною і СРСР, не вміщувалася в «переможні» плани керівництва Країни Рад. Можновладці, які впродовж десятиріч «виховували» населення своєї держави в рамках репресій, насильницької колективізації, індустріалізації та впевнено скеровували суспільство в майбутнє під гаслами: «Визвольний похід Червоної Армії», «Війна на чужій території та малою кров'ю», «Радянський Союз – неприступна фортеця соціалізму» тощо, опинилися перед масштабною проблемою: оголошена ідея й запроваджена ними політика виявилися хибними і трагічними для існування всієї радянської системи.

Потужний наступ і надшвидкісне просування противника углиб території СРСР, оточення величезної маси військовослужбовців Червоної армії і неможливість на першому етапі битви дати належну відсіч ворожій навалі призвели до мільйонних втрат із радянського боку. За офіційними даними, лише за перші три місяці війни під час Львівсько-Чернівецької та Київської стратегічних оборонних операцій Південно-Західний фронт безповоротно втратив 696 923 воїни (без урахування санітарних втрат!), а загалом командування Червоної армії зазначало в донесеннях – понад 2,1 млн військовослужбовців загиблими, померлими та зниклими безвісти за цей період [13, 60; 79 – 85].

Невідповідність між політичними гаслами і реальністю, яка оголилася в результаті війни, змусила військово-політичне керівництво СРСР шукати вихід із критичного стану держави й запроваджувати різні, часом антигуманні, методи у своїй діяльності. Одним із таких методів стало штучне заниження обсягу безповоротних втрат власних збройних сил і засекречення істинної кількості загиблих і померлих бійців на десятки років уперед. Тому нинішня офіційно-оприлюднена цифра втрат України не є остаточною, оскільки крапка в підрахунках ще не поставлена (питання, чи можна її поставити взагалі – суперечливе).

Однак, як зазначалося вище, найбільшою трагедією для суспільства стає не стільки проблема встановлення кількості втрат у війні, скільки невизнання сотень тисяч українців – бійців Радянської армії – справжніми захисниками та рятівниками як своєї нації, так і світової спільноти. Варто згадати, що

75 років тому англійці, які до червня 1941 р. безжально критикували керівництво Радянського Союзу, з невідомим піднесенням заявляли, що радянські люди – це не просто найкращий союзник у боротьбі з Гітлером, це справжня сила. У відповідь на закиди про злочинні дії керівництва СРСР відомий письменник Е. Ройстон Пайк зазначав:

«Радянський Союз здавався нам абсолютно незрозумілою, іншою, часто жорстокою державою. Проте дозвольте нам згадати, що ця країна тримається не тільки за Сталіна у Кремлі, але й за селянина в його скромному житлі. Згадати, що в ній знайшлося місце не тільки для місіонерів безбожного культу, а й для архієпископів, які закликали свою паству молитися за цей народ. Дозвольте нам мати на увазі не тільки офіцерів НКВС, які змушували своїх жертв робити неймовірні визнання, але й нетерплячих молодих робітників, відданих дівчат, міських трудівників, які переносять будь-які незручності заради того майбутнього, у якому скасовують бідність разом із безробіттям й усіма штучними хворобами людства. Дозвольте нам з належною покірністю визнати – якщо у нас є багато чому навчитися СРСР, то в них є багато, що можна подати нам. Ми – союзники!» [14, 747].

Автор статті не ставить собі за мету захищати радянську тоталітарну систему і створені владою Рад міфи, які приховували злочинні й потворні дії керівників цієї держави проти власного народу. Проте вважає за необхідне розділяти роль і внесок у боротьбу з нацизмом представників політико-адміністративної структури та народних мас і вже відповідно до цього – відновлювати й зберігати пам'ять про громадян своєї країни, які так само, як французи, поляки, чехи та інші народи, піднялися на захист рідної землі.

Увечері 22 червня 1941 р. по британському радіо виступив Прем'єр-міністр Великої Британії В. Черчилль з такою промовою: «Я вирішив скористатися можливістю й виступити перед Вами сьогодні ввечері, тому що ми вступили в один із критичних періодів війни. Сталася надзвичайна подія. Сьогодні о четвертій ранку Гітлер вдерся до Росії (Радянського Союзу. – Авт.). Зараз нам відомо лише те, що руські (радянські. – Авт.) люди захищають рідну землю, а їхнє керівництво звернулося до них із закликом чинити опір усіма силами.

Жахлива воєнна машина, яку ми та інший цивілізований світ так по-дурному, так байдуже й бездушно дозволяли рік за роком будувати нацистському гангстеру практично на голому місці, знаходиться у постійному русі – подрібнює і розмелює людські життя, руйнує будинки й права сотень мільйонів людей.

Я бачу радянських солдатів, які стоять на порозі своєї рідної землі й охороняють поля своїх батьків. Я бачу, як вони охороняють свої будинки, де моляться їхні матері й дружини... Я бачу, як на все це насувається жахлива вбивча нацистська машина ... смертоносні, вимуштрувані й жорстокі маси німецьких солдатів, які наступають, наче полчища повзучої сарани. А за усім цим я бачу невеличку групу злодіїв, які спланували, організували й запустили проти людства цей водопад жахів.

Мета боротьби радянських людей за своє вогнище і свій будинок – це мета боротьби вільних людей, вільних народів з усіх частин земної кулі. Давайте вивчимо уроки, які нам вже надав жорстокий досвід...» [14, 662].

Чи не є цікавим той факт, що у перший день війни між Німеччиною та СРСР всесвітньовідомий керманіч впливової і могутньої держави – Великої Британії, який був і залишався на той час зятим противником більшовицьких ідей, не ототожнює населення Радянського Союзу, у тому числі українців, із політичними рішеннями і діями керівництва тієї країни. Навпаки, він ставить знак рівняння між усіма народами, які стали на боротьбу з гітлерівцями, і водночас бере й на себе відповідальність за бездіяльність під час «будівництва нацистської машини смерті».

Вміння взяти особисту відповідальність за власні помилкові дії, тим більше доленосні, – риса сильних і великих людей. Однак цей вислів не стосується, на жаль, багатьох тогочасних радянських державних і військових лідерів.

Чи можна виправдати лише воєнною необхідністю введення в дію загальновідомого нині наказу № 270 від 16 серпня 1941 р. «Про відповідальність військовослужбовців за здачу в полон та залишення ворогу зброї»? Згідно з цим наказом будь-якого воїна Червоної армії (незалежно від звання), котрий потрапив в оточення, а потім (незалежно від обставин) – у полон, вважали дезертиром та зрадником, а його сім'ю, як сім'ю ворога народу, піддавали арешту [15, 58 – 59]. Мабуть, більшість військових скажуть, що це нормальна практика воєнного часу, тому цілком виправдана. Однак з огляду на те, скільки бійців Червоної армії (сотні тисяч!) потрапило у перші місяці війни у т.зв. «котли», а вже з них у полон, стає зрозумілим, що цей наказ перекладав відповідальність з радянського військового керівництва за власні професійні помилки і прорахунки на рядовий і офіцерський склад Червоної армії.

Війн без полонених не буває. Для будь-якого воїна полон – це ганьба й скорбота. Проте необхідно чітко розмежовувати поняття полону – одна справа, коли воїн сам «руки підняв», і зовсім інша – коли бійця взяли в полон пораненим або контуженим у бою. Дехто здавався в полон добровільно, а хтось потрапляв туди через безвихідні обставини. У період війни і після її закінчення Наказ № 270 був тим документом, на підставі якого визначався правовий статус радянських військовополонених у СРСР. Дія цього наказу тривала багато років, а результат відгукується донині.

«Я, донька Семена Афанасійовича Ковбаси, хочу хоч трішечки дізнатися правду про тата, який пішов на війну в 1941р. Однополчани батька розповідали, що його слід тягнеться кудись убік Миколаєва та Одеси» [16]. Науковці з'ясували, що батько запитувачки, боєць сумнозвісної 12-ї армії Південно-Західного фронту, потрапив разом із своєю військовою частиною (374-й корпусний артилерійський полк) в оточення, а 23 вересня 1941р. – у табір для військовополонених (м. Будешти, Румунія).

Не акцентуючи уваги на описі подій, через які бійці 12-ї та 6-ї армій Південного фронту в кінці липня – на початку серпня 1941 р. опинилися в подвійному кільці оточення, а також умов, у яких перебували військовополонені, зазначимо, що 27 січня 1942 р. Семен Афанасійович помер у полоні. Донесення № 2122, згідно з яким С.А. Ковбаса разом із 152 його однополчанами офіційно визнавалися як такі, що підпали під дію пунктів 1 і 2 Наказу Ставки Верховного Головного Командування Червоної армії № 270 – 41, датовано 21 лютого 1942 р. (тобто після смерті воїна). Цікаво, що у вказаному донесенні в колонці «Список членів родини» у більшості воїнів-«зрадників» стоїть прочерк або формулювання – «відомостей немає», на окремих листах під загальним списком бійців трапляється і такий запис: «Кількість членів родини, що перебуває на утриманні вищезазначеного складу – невідома». Можливо, цих даних дійсно не було, а можливо, – це було своєрідною спробою командного складу (у першу чергу нижчої й середньої ланки) уберегти безвинних людей від ганьби...

У 1947 р. співробітники районного РВК повідомили дружині Семена Ковбаси, яка почала шукати інформацію про долю чоловіка, що він потрапив у полон і був засуджений за статтею про зраду. Родина, звісно, не мала права на отримання допомоги від держави, тому що «не заслужила».

Стаття не передбачає детального аналізу причин і шляхів потрапляння в німецький полон, умов, у яких перебували військовополонені, а також порядку видачі та репатріації полонених воїнів Червоної армії. Коротко описуючи «суспільний клімат», у якому опинялися т. зв. «поверненці», автор робить акцент на антигуманному ставленні країни до цієї категорії військовослужбовців, що склалося в рамках загальної історичної пам'яті про воєнні конфлікти ХХ ст., яка в свою чергу відображала політику держави.

Суттєві відмінності у ставленні різних держав до своїх військовополонених простежуються у текстах тогочасних газет. 23 червня 1944 р. під заголовком «В об'єктиві фотокамери – повернення військовополонених» Нью-Йорк Таймс надрукувала фото і сповістила: «Знову вільні понад 600 репатрійованих британських військовополонених, які провели понад чотири роки за колючим дротом. Вони щасливо посміхаються з палуби шведського благодійного корабля «Гріпс-холм», який доправив їх нещодавно у британський порт. «Гріпс-холм» ішов з «охоронним посвідченням», на борту були присутні представники держави, що здійснювала контроль за дотриманням міжнародних угод про захист військовополонених (Швейцарія) та Міжнародного Комітету Червоного Хреста» [17, 66]. І зовсім інший настрій в описі «повернення» на Батьківщину радянських військовополонених: «Їхали у великому товарному вагоні. Двері зсередини завішені брезентом... Їхали з частими зупинками. Арештантів із вагонів не випускали. Для чоловіків на підлозі зробили дірку, для жінок поставили відро – «парашу»... У Брест прибули вранці. Довго сиділи збоку від вокзалу на залізничних коліях. Саме сиділи, стояти не дозволялося, конвоїри кричали – не висовуватися... пригнутися...

сиди смирно...» [18, 312 – 330]. Значну кількість із них випустили лише через багато років із «заплямованою» репутацією і навіть вибачення не попросили за те, що засудили багатьох невинних.

Тривалий час колишні бранці, які повернулися з німецького полону, стикалися з обмеженням своїх прав. На місцях до них ставилися як до зрадників й усували від участі в політичному і громадському житті країни. Під час вступу до вищих навчальних закладів на них дивилися з побоюванням і не вважали учасниками війни. Якщо в анкеті, що подавалася під час працевлаштування або вступу до ВНЗ, в обов'язковій для заповнення графі «Перебування у полоні або на окупованій ворогом території» зазначалася позитивна відповідь, то прізвище людини автоматично викреслювалося зі списку прийнятих на роботу або до ВУЗу.

Навіть після смерті Сталіна мало що змінилося в правовому статусі військовополонених. У 1955 р. на колишніх радянських військовослужбовців, засуджених за здачу в полон, пропонувалося поширити Указ Президії Верховної Ради СРСР від 17 вересня 1955 р. «Про амністію радянських громадян, що співпрацювали з окупантами у період Великої Вітчизняної війни» [19, 629 – 631]. Однак воїни-бранці не були удостоєні навіть такої поблажливості.

Лише в 1956 р. після розвінчання «культу Сталіна» була зроблена реальна спроба змінити ставлення до тих із них, хто не здійснив жодного злочину. Одним із перших, хто «заступився» за колишніх військовополонених, був Маршал Жуков (імовірно, Міністр оборони намагався спокутувати власну провину за підписання наказу № 270 – 41), під головуванням якого була створена спеціальна Комісія з розслідування. Через 11 років після закінчення війни, 11 квітня 1956 р., у своїй доповідній записці Жуков зазначав, що «через важкі обставини, які склалися в перший період війни, значна кількість військовослужбовців, перебуваючи в оточенні й вичерпавши усі наявні можливості до спротиву, опинилися в полоні противника. Багато з них потрапили в полон пораненими, контуженими, підбитими під час повітряних боїв або під час виконання бойових завдань розвідки в тилу ворога... Багато з них, ризикуючи життям, утікали з полону й продовжували воювати з ворогом» [20, 123].

Висновки Комісії були представлені вищому керівництву. У результаті 29 червня 1956 р. Радою Міністрів СРСР та ЦК КПРС було прийнято секретну Постанову № 898–490 «Про усунення наслідків грубих порушень законності щодо колишніх військовополонених та їхніх сімей», у якій була засуджена практика огульної політичної недовіри, застосування репресивних заходів, а також позбавлення пільг і допомоги стосовно колишніх радянських військовополонених та членів їхніх сімей [21, 407 – 411]. Після цього 20 вересня 1956 р. був прийнятий Указ Президії Верховної Ради (ПВР) СРСР «Про застосування Указу ПВР СРСР від 17 вересня 1955 р. «Про амністію радянських громадян, що співпрацювали з окупантами у період Великої Вітчизняної війни» до колишніх військовослужбовців Радянської армії і Флоту,

які здалися у полон ворога у період війни) [19, 631; 22, 178 – 179]. На підставі цього указу колишні військовополонені підлягали звільненню з місць позбавлення волі зі зняттям із них судимості й обмежень у правах.

З 1957 р. справи колишніх радянських військовополонених були в основному переглянуті, більшість із них – реабілітовані. Багатьом засудженим відновлювали військові звання і пенсії, повертали нагороди. Ті, хто отримав поранення і вчинили втечу з полону, були нагороджені орденами і медалями. Проте в цій постанові низці питань загальної проблеми військовополонених не була надана відповідна оцінка, а намічені заходи переважно залишилися на папері.

Саме в 1956 р. дружина С.А. Ковбаси знову звернулася до районного військкомату, з якого надійшла дещо інша (погоджена з Міністерством оборони) відповідь: «Рядовий Ковбаса С.А. зарахований зниклим безвісти у травні 1942 р.», про що зазначається у сповіщенні [23]. Такий документ уже надавав право родині отримувати бодай-якусь фінансову допомогу від держави за втрату годувальника на війні.

Однак повністю зняти з колишніх полонених та оточенців моральний тягар недовіри з боку громадськості, реабілітувати незаконно засуджених та ліквідувати усілякі обмеження у ставленні до них все ж таки не змогли. Фактично статус колишніх військовополонених залишився майже без змін аж до розвалу Радянського Союзу.

50 років після завершення Другої світової війни знадобилося для відновлення справедливості стосовно до бранців, багато з яких померли, так і не дочекавшись суспільної реабілітації. На підставі Директиви від 14 квітня 1995 р. «Про видачу посвідчень учасника Великої Вітчизняної війни колишнім радянським військовослужбовцям, безпідставно репресованим у роки Великої Вітчизняної війни та в післявоєнний період», складеної на виконання Указу Президента РФ від 24 січня 1995 р. № 63 «Про відновлення законних прав російських громадян – колишніх радянських військовополонених і цивільних осіб, репатрійованих у період Великої Вітчизняної війни та в післявоєнний період», колишні воїни-бранці прирівнювалися до учасників війни, тобто ветеранів [24]. Це була справжня реабілітація полонених.

В Україні відповідні зміни у ставленні до колишніх полонених також відбулися в 1995 р. Так, 22 грудня 1995 р. тогочасний Президент Л. Кучма підписав Закон України за № 488/95-ВР «Про внесення змін і доповнень до Закону України «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту», згідно з яким «особи, які в період Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 рр. відбували покарання в місцях позбавлення волі або перебували в засланні і реабілітовані відповідно до чинного законодавства України та колишнього СРСР», стали вважатися учасниками війни [25].

Тема військовополонених, яка тривалий час була болючою і небажаною для керівництва держави-переможниці, нині займає одне з перших місць у списку питань загальної історичної пам'яті України. Трагічним шляхом полонених

пройшли понад 2 млн військовослужбовців, із них лише на території Польщі було розстріляно, закатовано в численних нацистських таборах і поховано 883 485 солдатів і офіцерів Червоної армії [26, 319]. Серед них – Петро Семенович Колесник, якого все життя шукав його син – Степан Петрович. У 2010 р. він звернувся до науковців музею, які з'ясували, що 29 червня 1941 р. у районі м. Бобруйськ (Білорусь) Петро Семенович потрапив до німецького полону й був відправлений в м. Демблін (Польща) у концтабір Шталаг № 307, у якому значився під особистим номером – 262 499. У цьому таборі 22 вересня 1941 р. Петро Колесник помер.

Дізнавшись про долю батька, Степан Петрович написав: «Свого тата я шукав усе життя. Листів із фронту від нього не надходило, а вже після війни мама отримала похоронку, що він зник безвісти. Ці слова нічого не визначали. Мама завжди говорила, що, напевно, батько в полоні... Такі передчуття справдилися – батько загинув у німецькому концтаборі. Мені хотілося б побувати там, де він загинув, доторкнутися до його останніх миттєвостей життя» [27]. Восени 2011 р. польська сторона з повагою зустріла «вже посивілого» сина бійця, який помер «зовсім молодим», продемонструвавши розуміння необхідності збереження особистої пам'яті як невід'ємної частини загальної пам'яті.

Варто зазначити, що в порівнянні з радянськими керманічами епохи Сталіна більш злочинно чинять ті сучасні українські можновладці, які заради швидких власних досягнень та політичних амбіцій викреслюють із пам'яті події історії України і забувають про той колосальний внесок співвітчизників середини минулого століття у боротьбу з гітлеризмом. Іноді здається, що, звинувачуючи в усіх гріхах військовослужбовців Червоної армії, нинішнє керівництво намагається покласти на колишніх радянських громадян, у тому числі на загиблих за свою країну воїнів, усю відповідальність за «сучасне українське буття», забуваючи про помилки швидкозмінних управлінців держави. Лише так можна пояснити «відповідь» адміністрації Гадинківської сільської ради на черговий лист-звернення науковців музею щодо відновлення і збереження пам'яті про воїнів, загиблих на території села. Ця історія, що оприлюднюється співробітниками музею впродовж 4 років, розпочиналася із звичайного запиту про пошук.

Віце-президент Міжнародного інформаційно-аналітичного центру (FEBS) звернувся до Музею з проханням підтвердити або спростувати інформацію про поховання на території України десятих загиблих воїнів, серед яких значилися українці, росіяни, грузини [28]. У процесі роботи зі встановлення долі Володимира Юхимовича Коляди була знайдена інформація про те, що він разом з іншими 20 бійцями загинув 5 липня 1941 р. під час катастрофи потяга. Згідно з донесенням із військової частини, у якій служили воїни, всі вони були поховані в братській могилі біля ст. Гадинківці Гусятинського району Тернопільської області. У документі також зазначалося точне місце поховання: «35 – 40 м на захід від будівлі станції і 7 – 10 м на південь від залізничної колії».

Пошуковці з'ясували, що нині на території Гусятинського району така братська могила не значиться. Більше того, серед наявних у музеї документів були знайдені записи про те, що на місці вказаної солдатської могили в повоєнний час був побудований Гадинківський буряковий пункт, а перепоховання загиблих не проводилося.

З метою відновлення справедливості стосовно тих, хто загинув під час Другої світової війни у боротьбі з нацизмом, та встановлення пам'ятного знака на місці поховання за усіма загальнолюдськими традиціями співробітники музею звернулися до керівництва адміністрацій Тернопільської області та Гусятинського району, а також до військового комісара району з проханням розглянути це питання і, по можливості, увічнити пам'ять воїнів, загиблих у липні 1941 р. на ст. Гадинківці Гусятинського району.

У відповідь голова сільської ради повідомив, що місцевий старожил дійсно підтвердив історію загибелі воїнів і навіть вказав місце їхнього поховання. Однак далі зазначалося, що «для підтвердження цього факту (поховання. – Авт.) необхідно провести відповідні заходи відповідними службами, що не входить в компетенцію Гадинківської сільради». У листі він також уточнив, що «імена вищевказаних воїнів на території сільради не увічнені, тому що в бюджеті сільради коштів на це не передбачено».

Питання увічнення прізвищ 21 бійця 1-ї бригади особливого корпусу залізничних військ Червоної армії, які загинули 5 липня 1941 р. під час катастрофи потяга, залишається відкритим...

Нинішнє заполітизоване ставлення до подій Другої світової війни, відсутність вираженої державної політики пам'яті змушує «нагадувати» українським можновладцям про загальнолюдські правила поховання загиблих. В усі часи місце спочинку людини огорожувалося ореолом недоторканності й пошани. У будь-якій релігії осквернення могил вважається тяжким злочином. Невже ті хлопці, чоловіки та сиві діди, які вимушено були втягнуті у вир війни й стали на захист своїх родин і землі в 1941р., не гідні елементарної поваги й пам'яті?

Прикладом гуманного й гідного ставлення до полеглих на війні може стати поведінка сучасного населення Литви, яке здебільшого негативно сприймало все «радянське», проте вважає принизливим воювати з померлими червоноармійцями. Литовці, так само як німці й поляки, продовжують доглядати братські й одиночні могили і своїх загиблих воїнів, і колишніх противників.

Байдуже ставлення до пам'яті, небажання помічати та усувати помилки призводять до деградації нації, а згодом – ментальної амнезії народу. Відома мудрість застерігає: «Не кидай у Минуле камінь, інакше Майбутнє закидає тебе градом таких же каменів».

Історична Пам'ять навіть через десятки років потребує відновлення істини про минулі події. Розуміння і сприяння цьому, замість показового забуття, – це характерна ознака цивілізованого демократичного суспільства. Водночас

післявоєнна вимушена боротьба нащадків із чиновниками різних рангів і країн за визнання їхнього права на власну пам'ять про війну – ознака сучасних незалежних країн пострадянського простору.

Минув рік відтоді, як донька полеглого червоноармійця Овсія Ароновича Ігольникова разом із науковцями музею почала боротьбу за право внести прізвище загиблого воїна до офіційного списку загиблих на території Білгородської області та викарбувати його ім'я на меморіальній плиті братської могили в с. Розумне [29].

Довелося надсилати звернення до різних офіційних установ Російської Федерації, починаючи з районного військкомату і завершуючи Міністерством оборони РФ. Відповіді від керівників багатьох організацій, яких назбиралося близько десяти, завершувалися шаблонними словами: «Ми вдячні Вашому батьку за вклад, внесений ним у визволення Білгородської землі, але занести його ім'я в списки захоронених... не можемо». Серце старенької розривалося від такої «подяки», але вона продовжувала шукати тих, хто зрозуміє її і допоможе.

В останньому своєму зверненні на ім'я секретаря Служби безпеки Білгородської області вона наголосила: «Упевнена, що Ви знаєте неписаний закон: «З померлими не воюють, тому що це ганебно!». Споконвіку пам'ять про загиблих воїнів зберігалася як у родинах, так і на місцях загибелі або захоронення бійців. Це не просто повага до померлих, це – Обличчя тих, хто залишився жити».

Майже через місяць після останнього листа донька полеглого воїна зі сльозами на очах читала відповідь від військовиків сусідньої держави: «...начальнику відділу військового комісаріату Білгородської області по Білгородському району надано доручення внести ім'я Вашого батька у списки захоронених на території Білгородської області та клопотати перед органами місцевого самоврядування про увічнення пам'яті червоноармійця Ігольникова Овсія Ароновича на меморіальній плиті братської могили с. Розумне Білгородської області за рахунок бюджетних коштів». За кілька днів надійшов лист від військкома Білгородського РВК із повідомленням про те, що особові дані О.А. Ігольникова вже передано до адміністрації с. Розумне з метою внесення їх до списків військовослужбовців, похованих на вказаній території.

Тепер уже немає значення, які саме слова зворушили душі суворих військовиків і хто саме поставив «останню крапку» в розв'язанні цієї проблеми. Головне – результат. Ця історія є яскравим підтвердженням Перемоги Пам'яті над Забуттям!

Сучасна політична ситуація на пострадянському просторі, зокрема в Україні, змушує визначатися щодо цих подій кожного громадянина – нащадків тих, хто сім десятиліть тому був втягнутий у боротьбу за свою країну й родину. Негативне й навіть вороже ставлення до керманічів нинішньої Росії жодним чином не може впливати на знецінення ролі радянських воїнів (українців,

білорусів, росіян та усіх інших національностей) у перемозі над нацизмом і фашизмом. Ці слова підтверджуються думками багатьох запитувачів, які надсилають свої листи до музею. Так, онука загиблого червоноармійця Федора Міхейовича Новикова зазначила: «Не знаю, чи будуть шукати наші правнуки, а тим більше праправнуки тих, хто захистив майбутній світ, але ми зобов'язані пам'ятати тих, хто врятував нас. Війна – це завжди страшно і жахливо...» [30].

Сучасна світова спільнота звикла констатувати, що Пам'ять – це зв'язок минулого й майбутнього. Загальновідомий вислів англійського письменника та журналіста Джорджа Орвелла: «Той, хто контролює минуле – контролює майбутнє; той, хто контролює сьогодні – контролює минуле», на жаль, в українському суспільстві використовується не стільки з метою зміцнення держави, скільки для протиставлення та піднесення чи звеличування однієї групи громадян над іншою, наприклад: червоноармійців і упівців, україномовних і російськомовних, учасників Другої світової та Великої Вітчизняної війн тощо.

Людина – єдина істота на планеті, якій притаманне осмислене ставлення до минулого. Культура історичної пам'яті, як система розуміння й усвідомлення колишньої реальності, вимагає від сучасників навчитися не порушувати тонку грань між «можливим» і «неможливим» в аспекті дій у просторі минулого. Викреслення з пам'яті (або історії) України мільйонів людей, зокрема колишніх воїнів Червоної армії, призведе до повільного розколу нації, натомість повернення із забуття їхніх доль з означенням як позитивних, так і негативних аспектів допоможе суспільству виявити власні помилки в минулому, засвоїти необхідні уроки історії й об'єднатися для збереження Миру.

Джерела та література:

1. Гончар О.Т. Щоденники: У 3-х т.: Т.1 (1943 – 1967). – К.: Веселка, 2002. – 455 с.
2. Арнтц Г. Людские потери во Второй мировой войне // Итоги Второй мировой войны. Сборник статей. – М.: Издательство иностранной литературы, 1957. – 640 с.
3. Патриляк І.К., Боровик М.А. Україна в роки Другої світової війни: спроба нового концептуального погляду. – Ніжин: Видавець ПП Лисенко М.М., 2010. – 590 с.
4. Втрати людські України в Другій світовій війні // Енциклопедія історія України: у 10 т. – Київ, 2003. – Т. 1.
5. Нагорна Л.П. Історична пам'ять: теорії, дискурси, рефлексії. – К.: ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2012. – 324 с.
6. Національний музей історії України у Другій світовій війні. Меморіальний комплекс (далі – НМІУДСВ) – науково-дослідний відділ з питань військових втрат України та історичної пам'яті (далі – НДВ). – Лист-запит № 88/2014 р.
7. НМІУДСВ. – НДВ. – Лист-запит № 31/2014 р.
8. НМІУДСВ. – НДВ. – Лист-запит № 50/2014 р.
9. НМІУДСВ. – НДВ. – Лист-запит № 209/2013 р.
10. НМІУДСВ. – НДВ. – Лист-запит № 168/2014 р.
11. НМІУДСВ. – НДВ. – Лист-запит № 284/2012 р.
12. НМІУДСВ. – ТФ-5445/31. – Білопільський РВК Сумська обл. – Спр. № 24. – Л. 160.